

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**ЦИВІЛЬНЕ
СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ:
ОСНОВНІ ЗАСАДИ
ТА ІНСТИТУТИ**

Монографія

За редакцією професора *В. В. Комарова*

Харків
«Право»
2016

УДК 347.9(477)
ББК 67.9(4УКР)310
Ц57

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 25 грудня 2015 р.)*

Авторський колектив:

В. В. Комаров – передмова; підрозділи 1.1, 1.4, 1.5 розд. 1; підрозд. 1.8 розд. 1 (у співавт. з *О. В. Рожновим*); підрозділи 3.1, 3.2 розд. 3; підрозд. 3.6 розд. 3 (у співавт. з *Н. Ю. Сакарою*); підрозд. 5.7 розд. 5; підрозд. 7.2 розд. 7 (у співавт. з *К. В. Гусаровим*); підрозд. 8.1 розд. 8 (у співавт. з *В. В. Баранковою*); *В. В. Баранкова* – підрозд. 8.1 розд. 8 (у співавт. з *В. В. Комаровим*); *В. А. Бігун* – підрозд. 8.3 розд. 8; *С. В. Васильєв* – підрозд. 1.2 розд. 1; підрозд. 4.4 розд. 4; *К. А. Гузе* – підрозд. 3.4 розд. 3; *К. В. Гусаров* – підрозд. 7.1 розд. 7; підрозд. 7.2 розд. 7 (у співавт. з *В. В. Комаровим*); *А. Ю. Каламайко* – підрозд. 4.5 розд. 4 (у співавт. з *І. В. Удальцовою*); *С. О. Кравцов* – підрозділи 6.3, 6.4 розд. 6; *Д. Д. Луспенник* – підрозд. 1.3 розд. 1; підрозділи 4.2, 4.3, 4.6 розд. 4; *В. Ю. Мамницький* – підрозд. 7.4 розд. 7; *О. І. Попов* – підрозд. 7.3 розд. 7; *П. І. Радченко* – підрозділи 2.1, 2.2 розд. 2; підрозд. 8.2 розд. 8; *О. В. Рожнов* – підрозд. 1.8 розд. 1 (у співавт. з *В. В. Комаровим*); підрозд. 5.5 розд. 5; *Н. Ю. Сакара* – підрозд. 1.6 розд. 1; підрозд. 3.5 розд. 3; підрозд. 3.6 розд. 3 (у співавт. з *В. В. Комаровим*); підрозділи 5.1, 5.2, 5.4 розд. 5; *Г. О. Світлична* – підрозд. 3.3 розд. 3; *В. І. Тертишников* – підрозд. 4.1 розд. 4; *І. В. Удальцова* – підрозд. 4.5 розд. 4 (у співавт. з *А. Ю. Каламайком*); підрозд. 5.6 розд. 5; підрозд. 6.1 розд. 6 (у співавт. з *Т. А. Цувіною*); підрозд. 6.2 розд. 6; *Т. А. Цувіна* – підрозд. 1.7 розд. 1; підрозд. 6.1 розд. 6 (у співавт. з *І. В. Удальцовою*); *Д. М. Шадура* – підрозділи 2.3, 2.4 розд. 2; підрозд. 5.3 розд. 5

Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : моно-
Ц57 графія / В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Н. Ю. Сакара та ін. ; за ред. В. В. Ко-
марова. – Х. : Право, 2016. – 848 с.

ISBN 978-966-458-891-8

У монографії досліджуються розвиток цивільного процесуального законодавства України у пострадянський період, джерела, принципи цивільного судочинства та право на справедливий судовий розгляд, проблеми цивільної юрисдикції, суб'єктів цивільного судочинства, доказів та доказування, перегляду судових рішень та їх виконання.

Для науковців, суддів, працівників апарату судів, адвокатів та студентів вищих юридичних навчальних закладів.

УДК 347.9(477)
ББК 67.9(4УКР)310

© Комаров В. В., Гусаров К. В.,
Сакара Н. Ю. та ін., 2016
© Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-458-891-8

Зміст

Про авторів.....	6
Передмова.....	8
Список основних скорочень.....	13

Розділ 1

ЗАСАДИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

1.1. Цивільне процесуальне законодавство України: пострадянський період розвитку.....	14
1.2. Джерела цивільного процесуального права.....	41
1.3. Проблеми аналогії в ЦПК.....	62
1.4. Структура цивільного судочинства.....	75
1.5. Принципи цивільного судочинства.....	89
1.6. Фундаменталізація прав людини як методологічний концепт права на справедливий судовий розгляд.....	99
1.7. Міжнародні стандарти права на справедливий судовий розгляд та національна практика цивільного судочинства.....	125
1.8. Процесуальні строки та ефективність цивільного судочинства.....	158

Розділ 2

ЦИВІЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ

2.1. Становлення інституту цивільної юрисдикції.....	183
2.2. Загальні правила цивільної юрисдикції.....	193
2.3. Цивільна юрисдикція: міждисциплінарні питання.....	208
2.4. Проблема оптимізації правового регулювання судової юрисдикції.....	218

Розділ 3

СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ПРАВОВА ДОПОМОГА

3.1. Сторони у цивільному судочинстві.....	234
3.2. Треті особи у цивільному судочинстві.....	254
3.3. Представництво у цивільному судочинстві.....	267
3.4. Прокурор у цивільному судочинстві.....	294

3.5. Правова допомога у цивільному судочинстві	310
3.6. Судові витрати та гарантії доступу до правосуддя у цивільних справах	343

Розділ 4

ДОКАЗИ ТА ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

4.1. Теоретико-прикладні проблеми доказів та доказування в цивільному судочинстві	365
4.2. Доказові презумпції та фікції у структурі доказування	382
4.3. Допит сторін як свідків у цивільному судочинстві	392
4.4. Очна ставка у цивільному судочинстві	406
4.5. Електронні засоби доказування	419
4.6. Проблемні питання при розгляді судом заяв про фальшивість доказів	438

Розділ 5

ПОЗОВ ТА СУДОВИЙ РОЗГЛЯД

5.1. Позов та його сучасні моделі: до теорії питання	451
5.2. Захист громадського інтересу в цивільному судочинстві	468
5.3. Провадження у справі до судового розгляду: проблеми інституалізації та законодавчого регулювання	488
5.4. Розумний строк судового розгляду: правова природа та практика застосування	502
5.5. Заходи процесуального примусу	518
5.6. Заочний розгляд справ, перегляд та оскарження заочного рішення	541
5.7. Фіксування цивільного процесу	578

Розділ 6

НЕПОЗОВНІ ПРОВАДЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

6.1. Наказне провадження	598
6.2. Окреме провадження	634
6.3. Провадження у справах про оскарження рішень третейських судів	672

6.4. Провадження у справах про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів	688
--	-----

Розділ 7

ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ

7.1. Апеляційне провадження	703
7.2. Касаційне провадження	735
7.3. Перегляд судових рішень Верховним Судом України	754
7.4. Перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами	772

Розділ 8

ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

8.1. Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб)	788
8.2. Судовий контроль за виконанням судових рішень	806
8.3. Визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні	823

Про авторів

Комаров Вячеслав Васильович – завідувач кафедри цивільного процесу, проректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України

Баранкова Вікторія Валеріївна – доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Бігун Віктор Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент

Васильєв Сергій Володимирович – доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Гузе Костянтин Анатолійович – асистент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Гусаров Костянтин Володимирович – професор кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук

Каламайко Андрій Юрійович – аспірант кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Кравцов Сергій Олександрович – асистент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Луспенник Дмитро Дмитрович – секретар Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Заслужений юрист України, кандидат юридичних наук, доцент

Мамницький Валерій Юрійович – доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Попов Олександр Ігорович – асистент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Радченко Петро Іванович – доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Рожнов Олег Вікторович – доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Сакара Наталія Юрійвна – доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Світлична Галина Олександрівна – доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Тертишніков Володимир Іванович – член-кореспондент Національної академії правових наук України

Удальцова Ірина Віталіївна – доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Цувіна Тетяна Андріївна – асистент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

Шадура Дмитро Миколайович – кандидат юридичних наук

*Присвячується 50-річчю кафедри
цивільного процесу Національного
юридичного університету ім. Ярослава
Мудрого та засновникам її науково-
педагогічної школи*

Передмова

Минуло понад десять років із часу прийняття і введення в дію Цивільного процесуального кодексу України, який можна розглядати як певний етап у розвитку українського цивільного процесу, результат впливу західної правової культури, яка заснована на романо-германському цивільному процесі, а також суттєвий фактор глобалізації у зв'язку з фундаменталізацією прав людини та міжнародними зобов'язаннями забезпечення процесуальних гарантій реалізації права на справедливий судовий розгляд відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Еволюція цивільного процесуального законодавства до прийняття Цивільного процесуального кодексу після отримання Україною незалежності відтворювалась у законодавчій політиці інституалізації судової влади та правосуддя, підвищення ефективності правової системи та процедур судочинства, досягнення належного рівня правового захисту та його відповідності міжнародним стандартам. Ідеї такої політики знайшли відображення в Концепції судово-правової реформи в Україні, схваленої Постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. № 2296-ХІІ, положеннях Конституції України щодо правосуддя та Законі України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. № 3018-ІІІ. Саме засадничі принципи Конституції України та базові положення Закону України «Про судоустрій України» у частині модернізації судової системи реально підштовхнули до змін та доповнень чинного на той час процесуального законодавства, розробки та прийняття нових процесуальних кодексів, хоча цей процес був не завжди послідовним та своєчасним.

Непослідовність та несвоєчасність процесуального законотворення виявились у тому, що в пострадянський період зміни цивільного процесуального законодавства мали фрагментарний характер, а прийняття нового Цивільного процесуального кодексу ставилось у залежність від реформи судової системи.

Ухвалення Конституції України стало додатковим поштовхом до розробки нового процесуального законодавства. У Перехідних положеннях Конституції України було закріплено, що повноваження Верховного Суду України та Вищого арбітражного суду України щодо касаційного порядку перегляду судових рішень, що не набрали законної сили, і перегляду судових рішень, що набрали законної сили, у порядку нагляду залишалися чинними упродовж п'яти років. Закінчення терміну дії Перехідних положень Конституції України щодо повноважень Верховного Суду України і Вищого арбітражного суду України було тим формальним чинником, який мав спонукати до вжиття заходів з приведення судоустрійного і процесуального законодавства у відповідність до Конституції України. Разом із тим нагальні зміни Закону України «Про судоустрій» від 5 червня 1981 р. № 2022-X, Цивільного процесуального кодексу 1963 р. були здійснені відповідно законами України від 21 червня 2001 р. № 2531-III та № 2540-III, тобто за декілька днів до закінчення терміну дії Перехідних положень Конституції. Зокрема, до Цивільного процесуального кодексу 1963 р. були внесені зміни, пов'язані з уведенням апеляції і касації.

Прийняття нового Цивільного процесуального кодексу України у 2004 р. за його якісними характеристиками стало певною передумовою вдосконалення судового захисту, приведення правосуддя в Україні до міжнародних стандартів та визначення подальшого напрямку судово-правової реформи. Цей Кодекс відрізняється від Цивільного процесуального кодексу 1963 р. не тільки новелами окремих інститутів, а й структурою цивільного судочинства. У чинному Цивільному процесуальному кодексі прослідковується посилена увага щодо регламентації конституційних засад правосуддя, диверсифікації цивільного процесу, одноособового розгляду цивільних справ у суді першої інстанції та підвищення ролі судді у процедурах перегляду судових рішень; досить ліберальної моделі змагальності й зниження надмірної активності суду; класичної системи апеляційного та касаційного оскарження судових рішень тощо.

У подальшому до Цивільного процесуального кодексу вносились окремі зміни та доповнення, які переважно не мали суттєвого характеру. Найпринциповішими були ті, що відбулися у зв'язку з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-VI, який змінив інстанційні функції і повноваження органів судової влади, в тому числі й Верховного Суду України, передбачивши створення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, якому були передані касаційні функції.

Таке законодавче рішення стало ключовим, але до нього висловлювалось неоднозначне ставлення. Трансформація системи перегляду судових рішень через спірність та проблематичність і позбавлення Верховного Суду України касаційних функцій призвели до того, що в подальшому повноваження Верховного Суду України певним чином були розширені Законом України від 20 жовтня 2011 р. № 3932-VI, а останні зміни в регламентації провадження з перегляду рішень Верховним Судом України відбулися також у зв'язку з прийняттям Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII.

Як відомо, в науці такі трансформації викликали жваву дискусію, а в наш час до цієї проблеми повернеться і законодавець з огляду на очікувану конституційну реформу як у галузі правосуддя, так і суміжних інститутах.

Більш ніж десятирічне застосування Цивільного процесуального кодексу й теоретичне дослідження новел та практики судового правозастосування в контексті сталого політико-правового розвитку інститутів правосуддя дозволяє констатувати, що є загальновизнаним, що застосування цивільного процесуального законодавства і сучасна практика цивільного судочинства мають бути зорієнтовані на новий рівень правозастосування, не тільки на дотримання чинного законодавства, судових процедур, а й на застосування Конституції України як акта прямої дії, а також Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, забезпечення доступності цивільного судочинства з точки зору реалізації конвенційного права на справедливий судовий розгляд. При цьому застосування Конституції України та механізмів реалізації Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод — ключове питання з точки зору втілення ідеї справедливого правосуддя, права на справедливий судовий розгляд. На жаль, такий загальноцивілізаційний аспект, незважаючи на свою беззаперечність, більшою мірою обстоюється в академічному середовищі, оскільки реальна практика правосуддя та судочинства стикається із системними проблемами неефективності правосуддя і необхідністю кардинальних змін у царині судової влади в цілому.

У наш час створення умов для утвердження верховенства права та забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді потребує функціонування незалежної судової гілки влади та вжиття ефективних заходів, як мінімум, щодо доступності правосуддя, удосконалення практики судочинства, створення законодавчих гарантій на дотримання строків судового провадження, інших процесуальних гарантій справедливого судового розгляду відповідно до вимог Європейської конвенції

про захист прав людини і основоположних свобод, забезпечення необхідного виконання рішень судів.

Удосконалення правосуддя визначається реальним утвердженням верховенства права в суспільстві й забезпеченням кожному права на справедливий судовий розгляд. Однак верховенство права залишатиметься доктриною, позбавленою практичного значення, доки судова влада не отримає досконалий процесуальний інструментарій, завдяки якому належним чином може бути гарантована реалізація цього принципу і не сформується якісно новий рівень судової практики. Це означає необхідність засвоєння і подальшого розвитку потенціалу Цивільного процесуального кодексу України.

У цій монографії досліджуються питання основних засад і інститутів цивільного судочинства, які значною мірою пов'язуються з сучасними підходами до осмислення сфери цивільного судочинства як значущого правового інституту (не можна не пригадати латинський вислів «*Justitia regnorum fundamentum*») (правосуддя — основа держави). Вона є результатом наукових досліджень кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого за останні роки.

У 2016 р. кафедрі цивільного процесу Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого виповнюється 50 років. Вона була створена як самостійна кафедра Харківського юридичного інституту у 1966 р. На кафедрі підготовлені підручники з цивільного процесу, нотаріату, міжнародного комерційного арбітражу, виконавчого провадження, а також низка колективних монографій: «Проблеми науки гражданского процессуального права» (2002), «Проблеми теорії та практики цивільного судочинства» (2008), «Позовне провадження» (2011), «Окреме провадження» (2011), «Курс цивільного процесу» (2012), «Нотаріат в Україні» (2012), «Виконавче провадження» (2014). Підготовлена також низка індивідуальних монографій: К. В. Гусаров «Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках» (2010), Н. Ю. Сакара «Проблема доступності правосуддя у цивільних справах» (2010), В. В. Комаров «Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України» (2012), С. В. Васильєв «Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації» (2013), С. О. Кравцов «Міжнародний комерційний арбітраж та національні суди» (2014), Т. А. Цувіна «Право на суд у цивільному судочинстві» (2015).

Проблеми, що досліджуються в монографії, є певним продовженням наукових досліджень, започаткованих професорами С. Ю. Кацом, Б. М. Юрковим, доцентами Л. Я. Носком, М. М. Васильченком, Т. М. Губар, Ю. М. Чуйковим, О. М. Смецькою. У різний час вони працювали на кафедрі й були основоположниками формування її науково-педагогічної школи.

Упродовж свого 50-річного існування кафедра цивільного процесу досягла грандіозних результатів. Як свого часу зазначив великий педагог та вчений, академік Національної академії правових наук України, радник ректора Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого Володимир Володимирович Сташис, «... кафедра здійснила серйозний зліт і стала унікальним науково-педагогічним осередком, що є запорукою перспективи її подальшого розвитку»¹.

Завідувач кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету
ім. Ярослава Мудрого, академік
Національної академії правових наук України,
член Міжнародної асоціації
процесуального права (IAPL)

В. В. Комаров

м. Харків, грудень 2015 р.

---

¹ Facta loquuntur. Факти говорять (самі про себе): до 45-річчя кафедри цивільного процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» / редкол.: В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Л. Я. Носко та ін. ; упорядкув. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – С. 4.

Список основних скорочень

ВРЮ	– Вища рада юстиції
ВССУ	– Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
ВСУ	– Верховний Суд України
ГПК	– Господарський процесуальний кодекс України
ДСА	– Державна судова адміністрація
ЄКПЛ	– Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС	– Європейський Союз
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
ЖК	– Житловий кодекс України
ЗК	– Земельний кодекс України
КАС	– Кодекс адміністративного судочинства України
КЗпП	– Кодекс законів про працю України
КпАП	– Кодекс України про адміністративні правопорушення
КПК	– Кримінальний процесуальний кодекс України
ПАРЄ	– Парламентська асамблея Ради Європи
Пленум ВСУ	– Пленум Верховного Суду України
РЄ	– Рада Європи
СК	– Сімейний кодекс України
ЦК	– Цивільний кодекс України
ЦПК	– Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р.
ЦПК 1963 р.	– Цивільний процесуальний кодекс України 1963 р.

Розділ 1

ЗАСАДИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

1.1. Цивільне процесуальне законодавство України: пострадянський період розвитку

Сучасний контекст. Останніми десятиліттями національне законодавство України активно оновлювалося. Прийняті нормативні акти, особливо Конституція України, Цивільний кодекс України (далі — ЦК), Господарський кодекс України, розширили сферу правового регулювання, що викликало об'єктивну потребу в ефективному судовому захисті. Відповідь на це дав новий Цивільний процесуальний кодекс України (далі — ЦПК) 2004 р., який регулює сферу цивільного судочинства і встановлює механізми та порядок розгляду цивільних справ. Після прийняття Кодексу до нього вносились окремі зміни та доповнення. Найбільш принциповими змінами стали ті, які мали місце після прийняття 7 липня 2010 р. Закону України «Про судоустрій і статус суддів»¹, який суттєво змінив інстанційні функції і повноваження органів судової влади, в тому числі і Верховного Суду України (далі — ВСУ), передбачив створення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі — ВССУ), якому були передані касаційні функції. Важливі доповнення щодо цього у процесуальне та законодавство про судоустрій були

---

¹ Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.

внесені також Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII¹.

У цілому в період, який розглядається, стає загальноновизнаним, що застосування цивільного процесуального законодавства і сучасна практика цивільного судочинства мають бути зорієнтовані на новий рівень правозастосування: не тільки дотримання чинного законодавства, судових процедур, а й застосування Конституції України як акта прямої дії, а також Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — ЄКПЛ), забезпечення доступності цивільного судочинства з точки зору реалізації конвенційного права на справедливий судовий розгляд. При цьому застосування Конституції України та механізмів реалізації ЄКПЛ — ключове питання з точки зору втілення ідеї справедливого правосуддя, права на справедливий судовий розгляд.

Важливо підкреслити, що особливістю процесуального законодавства України є те, що воно диференційоване. Причому мова йде не тільки про традиційний дуалізм цивільного та господарського процесів, а й адміністративного судочинства, яке регламентується Кодексом адміністративного судочинства України (далі — КАС). Разом з тим цивільне судочинство — це широкий сегмент юстиціарного правопорядку України. У структурі справ, розглянутих судами України, за даними судової статистики, помітне місце займають цивільні справи. Зокрема, до місцевих загальних судів як судів першої інстанції у 2010 р. надійшло 2 млн 478,6 тис. заяв від громадян та юридичних осіб про захист їх прав і свобод. Суди завершили провадженням 2 млн 548,2 тис. цивільних справ та матеріалів, у тому числі з ухваленням рішення розглянуто 1 млн 398 тис. справ позовного та окремого провадження². Для порівняння, у першому півріччі 2015 р. на розгляд до місцевих загальних судів надійшло 595,3 тис. цивільних справ і матеріалів. У провадженні судів перебувало 775,2 тис. справ і матеріалів, із них — 474,7 тис. справ позовного та окремого провадження. Кількість заяв, що надійшли про видачу судових наказів, становила 120,6 тис. За апеляційними скаргами на рішення та ухвали місцевих загальних судів у проваджен-

---

¹ Про забезпечення права на справедливий суд [Текст] : Закон України від 12.02.2015 № 192-VIII // Голос України. — 2015. — 26 лют. (№ 35).

² Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2010 р. (за даними судової статистики) [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. — 2011. — № 5 (129). — С. 24.

ні апеляційних судів у I півріччі 2014 р. знаходилося 72,6 тис. цивільних справ. Прийнято до розгляду майже 48 тис. апеляційних скарг на судові рішення всіх категорій.

У провадженні суддів Судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ перебувало 23,9 тис. касаційних скарг. Протягом I півріччя 2015 р. до цього суду надійшло також 1,1 тис. заяв про перегляд судових рішень у цивільних справах Верховним Судом України.

У провадженні Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України в I півріччі 2015 р. знаходилося 1267 заяв про перегляд судового рішення у цивільних справах¹.

Загальна характеристика ЦПК 1963 р. Новелізацію цивільного процесуального законодавства, сутність підходів до останньої його кодифікації не можна оцінити поза історичним контекстом і основними рисами ЦПК 1963 р., який для багатьох дослідників і практиків нового покоління є історичним фактом.

Як відомо, ЦПК 1963 р. складався з шести розділів: «Загальні положення»; «Особи, які беруть участь у справі; їх права і обов'язки»; «Провадження справ у суді першої інстанції»; «Провадження справ у касаційній і наглядній інстанціях»; «Виконання судових рішень»; «Цивільні процесуальні права іноземних громадян і осіб без громадянства. Позови до іноземних держав, судові доручення і рішення іноземних судів. Міжнародні договори».

В основу Кодексу була покладена конструкція позовного провадження, проте, як відомо, поряд із позовним провадженням, структурно були відокремлені провадження у справах, що виникають з адміністративних правовідносин, і так зване окреме (безспірне) провадження. У цілому ЦПК 1963 р. був помітним і прогресивним кроком у регламентації цивільного судочинства в результаті кодифікації 1960-х рр. Разом з тим він не уникнув і ряду недоліків, які були в попередньому законодавстві й стали очевидними в подальшому.

Основні характерні риси ЦПК 1963 р. можна звести до такого:

– судові інстанції формувалися відповідно до трирівневої системи судів, що відтворювала адміністративно-територіальний устрій;

---

¹ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2015 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/19AB19F610B8135FC2257EF900465E84](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/19AB19F610B8135FC2257EF900465E84).

- єдність процесу в першій інстанції;
- всезагальне поширення інституту народних засідателів;
- активна участь прокурора в цивільному процесі;
- другорядна роль професійного представництва та адвоката;
- надлишкова активність суду і недостатність права сторін на розпорядження;
- впровадження «принципу розгляду» цивільних справ в інтересах з'ясування правди (об'єктивної істини);
- одноступенева система оскарження;
- наявність інституту протесту щодо законності судових рішень.

Характерні риси цивільного процесу за ЦПК 1963 р. особливо виявлялися в принципах диспозитивності та змагальності. Акцентування уваги саме на цих принципах пояснюється тим, що, з урахуванням наступних змін Кодексу, найбільш важко було відмовитися від своєрідного трактування диспозитивності та змагальності. Закріплення принципів диспозитивності та змагальності в ЦПК 1963 р. здійснювалося у правовій формі, яка концептуально ґрунтувалася на єдності інтересів особистості та інтересів держави і суспільства, а також вимозі об'єктивної істини як мети цивільного судочинства. Так, відповідно до ст. 5 ЦПК 1963 р., суд приступав до розгляду цивільної справи: за заявою особи, яка звертається за захистом свого права або охоронюваного законом інтересу; прокурора; органів державного управління, профспілок, державних установ, підприємств, колгоспів та інших кооперативних і громадських організацій або окремих громадян у випадках, коли за законом вони можуть звертатися до суду за захистом прав та інтересів інших осіб. Стаття 15 цього Кодексу передбачала обов'язок суду, не обмежуючись поданими матеріалами та поясненнями сторін, вживати всіх передбачених законом заходів до всебічного, повного і об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін. Суд повинен був роз'яснювати особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджати про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяти особам, які беруть участь у справі, у здійсненні їх прав.

У такому ж аспекті ст. 30 ЦПК 1963 р. передбачала, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. Якщо подані докази

недостатні, суд пропонує сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, подати додаткові докази або збирає їх за своєю ініціативою.

ЦПК 1963 р. відводив значну роль прокурору. Відповідно до ст. 13 Кодексу Генеральний прокурор і підпорядковані йому прокурори наділялися правом нагляду за судовою діяльністю, а ст. 118 ЦПК 1963 р. закріплювала право прокурора пред'явити позов або вступити у справу на будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагала охорона державних або громадських інтересів чи прав і охоронюваних законом інтересів громадян.

Особливо слід зазначити, що ЦПК 1963 р. регламентував інститут протесту щодо законності судових рішень, усупереч класичним інститутам апеляції та касації. Стаття 328 цього Кодексу передбачала, що опротестовувати в порядку судового нагляду рішення та інші акти суду, що набрали законної сили, має право Генеральний прокурор СРСР, Голова Верховного суду СРСР та їх заступники, Прокурор Української РСР, Голова Верховного суду Української РСР та їх заступники, а також прокурори областей і голови обласних судів. Цей інститут, на жаль, у науковій літературі не отримав тоді належної інтерпретації, хоча, очевидно, що інститут протесту щодо законності суперечив принципам правової держави, нівелював інститут законної сили судового рішення, принцип незалежності суддів і право сторін на розпорядження.

Новелізація цивільного процесуального законодавства. Після здобуття Україною незалежності в її правовій системі відбулися зміни, зокрема ті, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з розвитком цивільного процесуального законодавства. Вони здійснювалися відповідно до Концепції судово-правової реформи в Україні, затвердженої постановою Верховної Ради України «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» від 28 квітня 1992 р.¹ Зазначена Концепція передбачала основні принципи судово-правової реформи при формуванні незалежної судової влади, модернізацію судової системи, створення нового законодавства та вдосконалення форм судочинства.

Зважаючи на те, що в цей період розроблялася нова Конституція України, процес здійснення судово-правової реформи мав не системний, а фрагментарний характер. Законодавець обмежувався окремими

---

¹ Про Концепцію судово-правової реформи в Україні [Текст] : постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 № 2296-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.

змінами до ЦПК, а юридична наука, можна сказати, зайняла «вичікувальну» позицію. Більше того, реформи ЦПК 1963 р. і прийняття нового ЦПК ставилися в залежність від реформи судової системи, а новий Закон України «Про судоустрій» був прийнятий тільки 2002 р. і проіснував до 2010 р.¹

Разом з тим у період з 1991 по 1996 р. до ЦПК 1963 р. було внесено низку істотних змін, які в цілому свідчать про певні тенденції розвитку цивільного процесу.

Насамперед це стосується змін ст. 2 ЦПК, яка визначала завдання цивільного судочинства. Змінена ст. 2 ЦПК передбачила, що завданнями цивільного судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ у повній відповідності з чинним законодавством. Попередня редакція ст. 2 ЦПК до завдань цивільного судочинства в першу чергу відносила охорону суспільного і державного ладу, зміцнення законності, запобігання правопорушенням².

Законом України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР», Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів Української РСР» від 17 червня 1992 р.³ була закріплена також нова редакція ст. 16 ЦПК, яка передбачила розгляд цивільних справ у всіх судах першої інстанції у складі судді і двох народних засідателів. Відповідно до зміненої норми розгляд цивільних справ у судах першої інстанції здійснювався в складі трьох суддів або суддею одноособово.

Слід окремо зупинитися на позитивній тенденції зі зміни цивільного процесу, пов'язаної з розширенням юрисдикції цивільних судів (судової підвідомчості). При цьому важливо, що була розширена юрисдикція судів у справах, що виникають з адміністративно-право-

¹ Про судоустрій [Текст] : Закон України від 07.02.2002 № 3018-III // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – С. 1. – Ст. 441.

² Див.: Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар [Текст] / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Одиссей, 2001. – С. 11–14; Шевчук, П. І. Проведення судової реформи – важлива передумова створення нового Цивільного процесуального кодексу України [Текст] / П. І. Шевчук // Вісн. Верхов. Суду України. – 2001. – № 2. – С. 30–31.

³ Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР», Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів Української РСР [Текст] : Закон України від 17.06.1992 // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 508.

вих відносин. Оскільки це провадження було своєрідною формою адміністративної юстиції, така тенденція стала знаковою в подальшому і свідчила про розширення сфери судового захисту. Відзначимо, що за цей період прийнято тринадцять законів, які розширюють юрисдикцію судів. При цьому заслуговують на особливу увагу зміни, що надають право на судовий захист виборчих прав громадян, право на судовий захист від порушень їх прав діями або бездіяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних або посадових осіб.

Принципові зміни торкнулися і нового трактування принципу змагальності. Законом України від 2 лютого 1996 р.¹ були змінені ст. 15 і ст. 30 ЦПК. Відповідно до ст. 15 ЦПК розгляд цивільних справ у судах здійснювався на засадах змагальності та суд був зобов'язаний сприяти у здійсненні прав сторонами. Згідно зі ст. 30 ЦПК кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. У випадках, коли щодо витребування доказів для сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, виникають складнощі, суд за їх клопотаннями сприяє у витребуванні доказів. Ці новели, поза будь-яким сумнівом, посилили змагальність цивільного судочинства, були спрямовані на вільне самовизначення сторін і обмежили офіційне доказування суду.

До новел, які відбили нові тенденції у сфері цивільного судочинства, належать і ті, що мали зменшити роль прокурора в цивільному процесі. Інститут участі прокурора в цивільному процесі, як відомо, розглядався в аспекті гарантії законності судової діяльності. У подальшому, однак, почала переважати думка, що функції прокурора в цивільному процесі як органу, що здійснює нагляд за судовою діяльністю, не сумісні з незалежністю судової влади та правом сторін на судовий захист. Не випадково 15 грудня 1992 р. Законом України «Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України» була змінена ст. 13 ЦПК². Завдяки цьому скасовувався прокурорський нагляд

---

¹ Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу України [Текст] : Закон України від 02.02.1996 // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 40–41, 42. – Ст. 492.

² Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України [Текст] : Закон України від 15.12.1992 № 2857-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 6. – Ст. 35.

у цивільному судочинстві та передбачалось, що прокурор бере участь у розгляді цивільних справ за заявами про захист інтересів держави або прав і законних інтересів громадян, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть захистити свої права.

Як видно, законодавцю вдалося знайти формулу, яка звузила сферу діяльності прокурора в цивільному процесі до меж, певним чином сумісних із принципами правової держави і правом сторін на судовий захист. Однак ці новели не вирішили всіх питань, пов'язаних із регламентацією правового становища прокурора. Так, ст. 289 ЦПК, як і раніше, передбачала право прокурора та його заступника внести касаційне подання на рішення суду першої інстанції для перегляду його в касаційному порядку. Відповідно до ст. 328 ЦПК посадові особи прокуратури могли вносити протести на судові рішення та інші акти судів про перегляд їх у порядку нагляду.

До новел, що відображають позитивні тенденції розвитку цивільного процесу, можна також віднести реформу законодавства про адвокатуру та її представницькі функції у цивільному судочинстві. Мова йде про те, що 19 грудня 1992 р. був прийнятий Закон України «Про адвокатуру»¹, який закріпив нові принципи діяльності адвокатури. Старе законодавство про адвокатуру передбачало адвокатську практику в рамках колегій адвокатів. Цей Закон розглядав приватну адвокатську практику як єдину форму адвокатської діяльності.

Важливим для новелізації цивільного процесуального законодавства стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України², яка закріпила пріоритет прав людини і те фундаментальне положення, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Таким чином, кожному гарантується право на оскарження в суді дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб (ст. 55). Конституцією України були також закріплені основні принципи і формування судової системи, і правосуддя. Стаття 125 Конституції України передбачила в системі судів загальної юрисдикції апеляційні суди, тобто заклала основи апеляції, яка не була відома чинному на той час процесуальному законодавству. Крім того, гарантування апеляційного та касаційного оскарження разом

---

¹ Про адвокатуру [Текст] : Закон України від 19.12.1992 №2887-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – №9. – Ст. 62.

² Конституція України [Текст] : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28.06.1996 // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.

із законністю, рівністю всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальністю, гласністю тощо на конституційному рівні визнавалося головним принципом судочинства (ст. 129 Конституції України).

Поряд із зазначеними положеннями Конституція України заклала базисні положення для вирішення питання про сферу влади судів цивільної юрисдикції. Чинне на той період цивільне процесуальне законодавство передбачало умови, за наявності яких суд приймав до розгляду цивільну справу через механізм інституту підвідомчості (статті 24, 136 ЦПК). Це не повною мірою відповідало конституційним нормам, оскільки згідно з Конституцією України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124). Не випадково в той період на розгляд Конституційного Суду України надійшло кілька звернень, пов'язаних із перевіркою конституційності п. 1 ст. 136 ЦПК і правомірністю відмови судами у прийнятті позовних заяв з підстав непідвідомчості справи суду¹.

Для оцінки нововведень у ЦПК 1963 р., у тому числі і тих, які повинні були мати місце на виконання вимог Конституції України, слід звернути увагу на те, що відповідно до пп. 9 і 12 розд. XV «Перехідні положення» прокуратура продовжувала виконувати функції загального нагляду до введення в дію законів, що регулюють її діяльність, а ВСУ і Вищий арбітражний суд України продовжували здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством України до формування системи судів загальної юрисдикції відповідно до ст. 125 Конституції України, однак не більше п'яти років.

Оцінка нововведень у цивільне процесуальне законодавство до 2001 р. дозволяє зробити висновок, що завдяки зазначеним новелам, на відміну від інших законів, ЦПК 1963 р. не вважався застарілим і виявився придатним для того, щоб вмістити в себе досить принципові поправки дев'яностих років. Разом з тим це не призвело до зміни конструкції цивільного процесу, оскільки його модель, як і раніше, була вираженням ідеї соціального цивільного судового процесу². Отже,

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25.12.1997 №9-зп [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 1. – Ст. 25.

² Див.: Komarov, V. Zivilprozeßgesetzgebung der Ukrain und Reformierung des Zivilprozeßrechts [Текст] / V. Komarov // Zeitschrift für Zivilprozeß International. – 4. Band. – 1999. – С. 377.

у ході процесу переважала активність суддів, зберігалися такі інститути публічного правосуддя, як прокурор, органи державного управління, протест у порядку нагляду законності рішення, уніфікована форма судочинства. Реальна практика судів свідчила про прагнення зберегти так звану об'єктивну істину при розгляді справ, що виглядало певним анахронізмом на тлі посилення змагальних засад цивільного судочинства. Слід також зазначити, що за численними змінами цивільного процесуального законодавства «загубилася» потреба в розробці нового ЦПК, проект якого був підготовлений ще в 1996 р., і за наявності належної волі міг би бути прийнятий до закінчення терміну дії перехідних положень Конституції України. Більше того, його активна розробка і обговорення, без сумніву, сприяли б і прийняттю довгоочікуваного закону про судову систему. Однак, як вже зазначалося, прийняття нового ЦПК ставилося в залежність від реформи судової системи, а зусилля, спрямовані на створення нової системи правосуддя, пригальмовувалися в основному з політичних причин.

Цілком природно, що закінчення строку дії перехідних положень Конституції України в 2004 р. у частині приписів щодо повноважень ВСУ та Вищого арбітражного суду України до сформування системи судів загальної юрисдикції згідно зі ст. 125 Конституції стало фактором, що підштовхнув законодавця до вжиття екстрених заходів з приведення чинного законодавства (про судоустрій та процесуального) у відповідність до Конституції України. Виникла до певної міри унікальна ситуація — невиконання Конституції України в частині зміни повноважень ВСУ та Вищого арбітражного суду України призвело б по суті до колапсу судової системи. Тому Законом України від 21 червня 2001 р.¹ (за кілька днів до закінчення терміну, передбаченого Конституцією України) до ЦПК 1963 р. були внесені новели, пов'язані з уведенням апеляції і касації (глави 40, 41). Саме неприйняття цих новел вивело б судову систему і судочинство за межі конституційного поля.

Упровадження апеляції та касації вимагало також змін окремих норм ЦПК, що мають юридико-технічний характер (статті 15¹, 16, 17, 231 ЦПК). Вони торкнулися й інституту перегляду рішень, ухвал за нововиявленими обставинами. Крім існуючих раніше чотирьох підстав

---

¹ Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України [Текст] : Закон України від 21.06.2001 № 2540-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 39. – Ст. 190.